

ARVUSTUS

KAUAAODATUD RAAMAT EESTI HERNHUUTLASTE
AJALOOST JA KULTUURIPÄRANDIST

Rudolf Põldmäe. *Vennastekoguduse kirjandus*. (Eesti mõtte-
lugu 101.) Tartu: Ilmamaa, 2011. 531 lk.

Eesti hernhuutlaste ehk vennastekoguduse ajalugu on küll üsna pikalt uuritud, kuid selle teadvustamine ja väärtustamine Eestis jaa Nõukogude ajal ideoloogilistel põhjustel peaaegu olematuks.¹ Kirjandus- ja kultuuriloolase Rudolf Põldmäe (1908–1988) sulust võis siiski ilmuda mõni artikkel vennastekoguduse kirjanduse kohta, mis toetus suuresti autori sõjajärgsele arhiivitööle. Siin vaatluse alla tuleb monograafia on kirjutatud aastail 1974–1975, kui Põldmäe töötas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis. Triikiti jõudis tema käsitus seega 36 aastat hiljem. Allikmaterjali kogumine ja korrastamine oli alguse saanud juba 1930. aastatel, mil autori ülikooliaegne juhendaja professor Gustav Suits äratas oma õpilases huvi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis hoitavate vennastekoguduse kataloogimata käsikirjade vastu. Põhiosa teoses kasutatud allikatest tutvus Põldmäe aga 1939. aastal Vennasteuniteedi arhiivis Saksamaal Herrnhuti, kus ta viibis Õpetanud Eesti Selsi ja Alexander-von-Humboldt-Stiftungi stipendiumi toel ligi neil kuud. Ta töötas läbi seal leiduva käsikirjalise allikmaterjali Eesti ala kohta umbes saja aasta pikkusest perioodist (1750–1850. aastad), mida on autori hinnangul üle 600 arhiivihiku. Nende hulgas leidub sisu poolest üsna erilaadseid teavikuid: Balmalaie saabunud hernhuutlaste reisiikiir-

¹ Välismaal ilmunud uurimustest tuleb nimetada eelkõige Gunn-ram Pihlippi põhjalikku monograafiat *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Biederemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung (vom Ausgang des 18. bis über die Mitte des 19. Jhs.)*. (Forschungen zur internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 5.) Köln—Wien: Böhlau, 1974. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist on vennastekoguduse ajaloost põhjalikult kirjutatud vaimulik, teoloog ja kirikuajaloolane Vol- demar Iija (1922–2010): *Vennastekoguduse (hernhuutuse) ajalugu Ees- timaal (Põhja-Eesti) 1730–1743*. Tallinn: Logos, 1995. Kokku on ilmu- nud kuus köidet (Tallinn: Logos, 2000–2006; Tallinn: Ailiika, 2010).

jad, tulevaated, kirjavahetus eesti ja saksa "vennaste" vahel, algupärane ja tõlgitud vaimulik lugemisvara, aastaarvanded, mida kohalikud hoolda- jad pidid oma ringkonna kohta vennastekoguduse juhatusel Saksamaal korrapäraselt saama. Osa aruanded on üsnagi üksikasjalikud ja puudu- tavad peale hernhuutlaste endi tegevuse ka talurahva elulaadi ning folk-loori laemalt. Mõnedele neist on lisatud kohalike sakslaste ja eestlaste autobiograafiaid või teiste kirjutatud elulugusid. Osa käsitletavasse raamatusse koondatud teemakäsitusi on Põldmäe publitseerinud juba oma Teise maailmasõja eelseses ja aegseses kirjutistes.

Põldmäe ind ja tööjõudlus on imekspandav, sest toona tuli alliktekste ja käsitusi ümber kirjutada. Kui õhtralt on autor seda teinud, ilmneb tema teost lugedes. Kuna tegemist on ainulaadse materjaliga, siis pidas ta oma kohuseks pakkuda seda "võimalikult laias ulatuses, et see oleks algalli- kana kasutatav ka paljude teiste uurimuste jaoks, mida näib tegelikkuses vaja olevat" (lk 20).

Tema monograafia ülesanne on niisits teadvustada ajalooallikaid, mille iseloom ja hulk oli Eesti uurijatele laiemalt teadmata ning geograafilise kauguse ja poliitilis-bürokratilike takistuste tõttu kättesaamatu, ehkki Herrnhut asus Saksa Demokraatliku Vabariigi territooriumil. Autor ise põhjendab uurimismaterjali ainulaadusust ja väärtust nii: "18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandi algusveerandil ilmus kirjalik-ku kirjandust tüps vähe ja talurahvas lausa jannuses lugemisvara järele. Seepärast moodustasid vennastekoguduse käsikirjad (peamiselt Kaagu-Eestis) ja 19. sajandi alguses hoogsasti ilmuma hakkav trükikirjandus domineeriva osa eesti rahva vaimuelus ja sellega mitteamustamine oleks suur eksimise ajaloolise töö vastu" (lk 19).

Tööpoolet, seni peamiselt vaid keeleajaloolist tähelepanu pälvinud hernhuutlikud kirjutised olid kirjandusloolaste ja folkloristide huviorbiidist kõrvale jäänud. Ka teoloogilisest vaatepunktist ei olnud ega ole tegelikult tänapäevani siinmail ringelunud hernhuutlaste vaimlikku kir- jandust analüüsitud. Vaadeldavat amnest peab autor ise kirjanduseks kõige laiemat määratluse järgi, see olevat kaugel kirjandusest kitsamas, kuns-tilises tähenduses.

Sissejuhatuses ei ole kirjutaja pääsenud mõõda käsikirja valmimise ajal valitsenud ideoloogilisest retoorikast, nimetades oma uurimisühend- usuliseks "oopiumiks", mida saavat vabandada asjaoluga, et käsitletavad allikad peegeldavad suurel määral ka eesti rahva pärisõiguslikku elukor- da (lk 20).

Alliktekstidest lähtudes kajastab Põldmäe mnu hulgas vennasteko- guduse teoloogilist eripära, väljapaistvate koguduselikkeme elu ja te- gevust, võitlust nendevastase propagandaga, s.t ka vennastekoguduse

ajalugu, mitte üksnes selle kirjandust. Laia temaatikat silmas pidades mõjub monograafia lühike pealkiri ehk liiga lakooniliselt.

Alliktekstidest lähtuvalt kajastab Põldmäe muu seas vennastekoguduse teoloogilist eripära, väljapaistvate koguduselihikmete elu ja tegevust, võitlust nendevastase propaandaga, s.t eesti vennastekoguduse ajalugu hõlmavamalt kui selle kirjandus.

Raamatu liigenduse aluseks on silmapaistvate hernhuutlaste, nii Saksamaalt saabunud kui ka eesti soost andekate kirjaneste elu, tegevus ja loomung; nende nimede järgi on pealkirjastatud enamik peatükke. Sissejuhatavad ja lõpetavad kapitulid vennastekoguduse kujunemisest ning vastuseisust ratsionalismi ja luterliku maakirikuga moodustavad teose raami. Autor liigub ainese esitamisel kronoloogiliselt, alates esimestest hernhuutlaste jõudmisest Liivi- ja Eestimaaale kuni liikumise vahepeoleni, hõlmates kogu Eesti ala neid piirkondi, kus vennastekogudused aktiivsemalt tegutsesid. Teose lõppu on lisatud isikunimede register.

Vennastekoguduse sünnist Hermannis, selle algatajast krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorfist (1700–1760) ja koguduse algusaia tegevusest antakse hea ülevaade. Siinkohal tuleb öendada siiski üks näpuviga: vennastekoguduse piiskopina mainitakse David Hirschmani (lk 35), kelle perekonnanimi peaks olema muudugi: Nitschmann.

Liikumise jõudmisest Baltimaale on jutuustatud paljuki Tartu ja Er-langeni ülikooli usuteaduse professori Theodosius Harnacki (1817–1889) poleemilise teose põhjal, mille ilmumisest oli juba siis möödunud üle saja aasta (*Die lutherische Kirche Livlands und die hernhuutische Brüdergemeinde: Ein Beitrag zur Kirchengeschichte neuerer und neuerer Zeit*. Erlangen: Verlag von Theodor Bläsing, 1860). Aktuaalsemate uurimuste kaasamata jätmist ei tuleks siiski pida väga suureks puuduseks, sest Põldmäe ei ole seadnud enda uurimistulemusteks mitte vennastekoguduse ajaloost üldkõnnumisi, vaid selle liikumise ajal tekkinud

Just tekstide tsiteerides ja referreerides maaltb Põldmäe elava pildi usu- liseist arutusest, mida üks osa talurahvast 1840. aastatel esimest korda koges. Eestlaste üldiselt väidetav usuleigus, nende emotsionaalne vaesus või tagasihoidlikkus ei leia hernhuutlike allikate põhjal kinnitust. Neis kohab rohkeid meeleliigutuspisaraid, usujoovastusliku naeru, mines-tannist palvetundides jms. Lõigud vagaduslike liialduste poolt tuntud “soelumisajast” annavad laiemale avalikkusele esimest korda aimu selle aja sündmustest, mis leidsid väljenduse ka eestikeelsetes laulukirjades.

Eespool mainitud aastaraanded vennastekoguduse saksa soost hool-dajatele ehk diakonitele on kohati päeviku vormis ja neis tunakse muu

hulgas esile koguduselihikmeid kimbutanud probleemiid, kiusatused ja pahed. Nii näiteks ei varjata joomarlust, mille kiitisi langesid mõned “vennaksed”, kui neid edutati mõisa kupaiaiks, ega muud ebakõlbelist tegevust.

Arvametele lisatud elulookirjeldused, mida hernhuutlased pidasid usuilise kuulutuse lahutamatuks osaks, pakuvad hinnatavat teavet 18. ja 19. sajandi maarahva mõtte- ja tegevusmaailmast.

Üldiselt on vähe tuntud tõsiasi, et vennastekogudused tegid koostööd piibliseltsidega. Ajutine varjumine 19. sajandi algul piibliseltsi nime alla lubas vennastekogudusel välja anda rohkesti kirjandust, millega kõik luterliku kiriku vaimulikud muudu poleks kaasa tulnud. Sellega seotud asjaolusid kirjeldades ei puuduta Põldmäe mitte ainult kirjanduse sisulist poolt, vaid annab võimalikult täpse ülevaate ka raamatute kirjastamise, trükkimise ja levitamise probleemidest. Selle kõrval käsitleb ta enamasti tõlkelist päritolu käsikirjalisi juustusi ja pärimusi (apokriifilised lood, tänapäevaste kettikirjade eelkäijaid nn taevakirju jms).

Autori sissejuhatuses antud selgituse järgi on ta püüdnud tema käsutuses olevat allikmaterjali võimalikult suurel määral ära kasutada, tehes seda tiberjuntustavalt või tsitaatidena. Kirjeldata laad paisutab teo-se mahtu, kuid muudab lugemise tihthasi põnevaks, sest selles on pal-lu värvikat ajaloolist ainesetükku. Teisalt kaasneb sellega informatsiooni kordamine. Ülekordamine on vältimatu ja vajalik, et mingit infot teistes seostes meelde tuleta, kuid seejuures oleks kasuks tulnud viitamine varem öeldute.

Vaieldamatu pakub teos hulgaliselt kultuuriloolisi niidotsi, millest teemasse süvenema saab kinni haarata, neid kontrollida ja omaette uur-i-museks arendada. Põldmäe ise ei tavalise oma allikatest eriti kaugemale astuda, s.t ta ei kipu tegema tildistavaid järeldusi ega sõnastama teese. Üks vähestest, mis siinkirjutajale silma jäi, on lisatud 1806–1807. aas-ta aruande kommentaariks: “Kooosolekute arutlustes ja nende kirja-pa-nakutes hakkas tekkima mingi algeline rahvuslik enesetunnetus, eesti-rälvast hakati nägema ühise saatuse osalisena, teistest rahvustest erine-vana” (lk 312).

Niisiis täheldas Põldmäe rahvusliku ärkamise juuri juba 19. sajandi alguse vagadusliikumises. Enne teda oli midagi võrreldavat seadastanud Guntram Philipp, kes kirjutab, et tegemist ei olnud küll veel rahvusliku liikumisega, sest peamine oli usuiline äratus, kuid hernhuutlaste tegevuse tõttu tekkis sotsiaalne teadvus rahvuslike aktsentide või alatoonidega.²

²Guntram Philipp. *Die Wirksamkeit...*, lk 267–268.

Hiljem on selle teesi toetajaid leidunud nii eesti kirikuloo kui ka rahvusluse uurijate hulgas.³

Herrnhuutlased ei viljele eeldusi rahvuskultuuri, vaid pigem vastupidist, püüdsid rahvuse vähesid tasandada ning saavutasid edu saksa ja eesti "vennaste-õeste" lõimimisel. Kuuld nende idee rahvuse- ja seisusevahede kaotamisest koguduses ning muud uuenduslikud abinõud, nagu talurahva hulga püü ühiklikkumise (s.h. naiste) väärustamine ja nende kaasamine koguduse töösse, löid eelduse eestlaste kodaniku- ja sealt edasi rahvusluse tekketuks.

Rudolf Põldmäe monograafia ei ole vormistatud klassikalises mõttes akadeemilise väitekirjana, mille siseseisuhatuses pühendatakse palju ruumi metodoloogiale, autori enese positioneerimisele ja teema uurimise ajaloole, siin puudub ka järeltõlge hõlmanav kokkuvõte ja kirjanduse loetelu. Autor esitab fakte ja kirjeldusi, ta ei arenda väitlust. See ei ole aga öeldud etteheiteks, vaid tuleneb raamatu siseseisuhatuses seatud eesmärgist ja paratamatusest: peale Põldmäe enda leidis vähe neid, kellega Eesti vennastekoguduse vanemast kirjandusest rääkida. Niisiis on see raamat eelkõige mõtestatult seotud allikate ja andmete kogum ning sellisena ülimalt hinnatav.

Aira Võsa

AIRA VÕSA (sünd. 1974) on lõpetanud Tartu ülikooli usuteaduskonna bakalaureuseõppe 1996 ja magistrõppe 1999, õppinud Kiievi ülikooli usuteaduskonnas 1996–1997 ja Marburgi ülikooli usuteaduskonnas 2004–2005, Tartu ülikooli doktorant 2000–2006, doktorikraad 2006. Töötanud EELK Usuteaduse Instituudi lektori ja võrdleva usuteaduse õppetooli hoidjana, ühitas Tartu ülikooli usuteaduskonna kirikuloo õppetooli erakorralise teadurina 2007–2008, Töötab 2008. a-st Tartu Ülikooli Raamatukogu teaduri ja raamatukoguhoidjana, a-st 2007 *Usuteadusliku Ajakirja* tegevtoimetaja.

³Vt nt Nicholas Hope, Herrnhuutlased Liivi- ja Eestimaa 19. sajandi. — *Estland, Lettland und westliches Christentum: Esmisch-Deutsche Beiträge zur Baltischen Kirchengeschichte = Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus: Eesti-Saksa uurimusi Baltimaa kirikuloo*. Toim. Siiret Ruitku, Reinhard Staats. Kiel: Friedrich Witing Verlag, 1998, lk 153–167, siin 153; Ea Jansen. Rahvuseks saamise raske tee. — E. Jansen. *Vateid eesti rahvuse sünniaegadest*. (Ilmatarjad.) Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 338–394, siin 371; Erich Donner. *Agrarfrage und Aufklärung in Lettland und Estland: Livland, Estland und Kurland im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Lang, 2008, lk 59, 64.

ABSTRACTS

REIN MÜLLERSON. *Towards a multipolar and diverse world. Part I*

To better understand the current tendencies in the world that is undergoing radical transformations, it is necessary to step back and take a longer historical perspective. Equally, for the same reason, a multidisciplinary approach becomes a must. The article argues that the current changes of regime often involve a lack of congruence between the social, economic and political aspects of societies and that external support for change does not compensate for the lack of domestic conditions for radical change. Therefore, changes are often superficial and unsustainable. The article takes a critical view of the Western (both Marxist and liberal-democratic) deterministic-voluntaristic approaches to history and their unilinear, internationalist vision of the world's evolution. The article concludes that instead of the uni- or bi-polar world, the future international system will probably be multipolar and diverse, despite the tendency that while the world as a whole is slowly becoming more homogeneous, most individual societies are (not so slowly) becoming more heterogeneous. (Auth.)

JONATHAN M. WEINBERG, SHAWN NICHOLS, STEPHEN P. STICH. *Normativity and epistemic intuitions*

From the four most essential approaches, the authors observe the Normative and the Descriptive Projects. The Normative Project attempts to establish norms to guide our epistemic efforts. Some of these norms may be explicitly regulative, specifying which ways of going about the quest for knowledge should be pursued and which should not. The Descriptive Project can have a variety of targets, the two most common being epistemic concepts and epistemic language. Both projects are mainly "we"-centred, one of them concentrating on "we" as a concept, the other on "we" as a group.

A central question that the Normative Project tries to answer is, "How ought we to go about belief formation and